

dokumenteret med henvisningen i note 473. Dette spørgsmål er en tand mere kompliceret end som så. Til slut: Det er også lidt uheldigt, at den samtidige tyske presse kun er benyttet via citater og referater i danske blade.

Afgørende er, at Formans vurderinger i øvrigt er nøgterne og veldokumenterede. Afhandlingen hviler på et særdeles omfattende og efter anmelderens vurdering dækkende og repræsentativt kildemateriale og udgør i sin helhed en velgørende kontrast til Hans Dietrich Lehmanns dissertation »Der deutsche Ausschuss und die Abstimmungen in Schleswig 1920« fra 1969, hvis ganske utilstrækkelige kildegrundlag og især tendensiøse fortolkninger Forman atter og atter kan afdække og påpege. Af denne årsag er det ekstra beklageligt, at Formans afhandling skal være forbeholdt en udvalgt skare heldige, der nåede at sikre sig manuskriptet i tide.

Carsten Mogensén

Jørgen Hæstrup: Den 4. våbenart. Hovedtræk af de europæiske modstandsbevægelser historie 1939-45. Odense Universitetsforlag. Odense 1976. 535 s.

För att karaktärisera motståndet i de av tyskarna ockuperade länderna under det andra världskriget och som ett uttryck för de förhoppningar som knöt sig till det präglades i England beteckningen det fjärde vapenslaget. I sin bok anknyter Jørgen Hæstrup till denna beteckning, dels genom titeln, dels genom att ställa frågan om beteckningen var berättigad eller »i vilket omfang det er rimeligt at hævde, at de europæiske modstandsbevægelser under den 2. verdenskrig udviklede sig til at blive et kampmiddel, der psykologisk, militært og politisk kom til at gribe dybt og måske endda afgørende ind i krigens totalforløb«. Hæstrup ägnar sig således åt den livligt diskuterade frågan om motståndets betydelse. Dess besvarande är bl. a. beroende av hur man definierar motstånd.¹ Härunder räknar Hæstrup in och analyserar en lång rad företeelser som sträcker sig från mer eller mindre subtila yttringar av ovilja – social utfrysning av ockupanterna, ironi, användning av provocerande symboler o.s.v. – via strejker, demonstrationer och underrättelsetjänst till sabotage, attentat och underjordiska militära operationer. Hæstrup behandlar vidare inte bara motståndets militära utan också dess politiska och psykologiska dimensioner och konsekvenser. Han framhåller hur den tyska ockupationen följdes av en »eruption« av politiskt intresse. Den hårdhänta censuren och isoleringen skapade ett oemotståndligt informationsbehov. Hæstrup menar att Europa aldrig ägt en friare press än den som växte upp under jorden i de ockuperade länderna. Den bidrog till en moralisk mobilisering och skapade en oerhört ökad politisk medvetenhet med konsekvenser som sträckte sig till efterkrigstiden. Överhuvud satte motståndet djupa spår i den politiska utvecklingen. Detta är påtagligt för länder som Jugoslavien, Albanien och Grekland men gäller enligt Hæstrup också för de väst- och nordeuropeiska småstaterna och deras övergång från neutralitet till allianspolitik.

Hæstrup skildrar individuella reaktioner liksom kollektiva manifestationer – med tonvikten lagd vid de senare. Etablerade institutioner, partier, fackföreningar o.s.v. agerade olika och med stora skillnader från land till land. Kommunisterna spelade överallt en viktig roll – mest uttalat i Jugoslavien, Albanien, Grekland, Italien och Frankrike, mindre tydligt i nordvästra Europa. De var emellertid genomgående de mest militanta och bäst organiserade bland motståndsfolket. Tyskarna försökte i allmänhet undvika konfronta-

¹ Jfr. Stephen Hawes som framhållit hur det finns stora variationer i vad som räknas till motstånd och att detta får avgörande betydelse för bedömningen. Stephen Hawes, *Conclusion. Resistance in Europe: 1939-45*, ed. Stephen Hawes and Ralph White, Harmondsworth 1975, s. 221 ff.

tion med kyrkorna. Vichy-regeringen i Frankrike och Pavelic-regimen i Kroatien åtnjöt länge stöd från kyrkans ledning. Trots sin tradition av nationellt engagement förhöll sig kyrkan i Grekland i stort sett passiv. I Norge, Holland och Belgien utbröt däremot tidigt kyrkokamp. Denna blev, särskilt i Norge, en väsentlig del af motståndet.

Strejker fick under ockupationen utbredning till nya grupper, t. ex. de holländska studenterna (som protesterade mot avskedandet av judiska professorer). I Holland, Italien, Frankrike och Danmark skapade arbetarstrejker svåra bekymmer för tyskarna. Dessa var emellertid i allmänhet väl på sin vakt och slog ned varje antydan till strejk. Hæstrup framhåller att strejkvapnet därför aldrig fick den betydelse som detta vapen potentiellt ägde. Underrättelsetjänst, illegal pressverksamhet och sabotage blev på de flesta håll viktigare motståndsaktiviteter.

Som exempel på underrättelseverksamhetens framgångar anför Hæstrup bl. a. hur informationer från den franska motståndsrörelsen förmådde de allierade att år 1944 lägga om planerna för deras offensiv i Sydfrankrike. Det tyska försvaret kartlades och rullades upp genom en framryckning i flanken, via Route Napoléon, som var i händerna på motståndsrörelsen. Södra Frankrike befriades därigenom mycket snabbare än beräknat.

Inom underrättelseverksamheten spelade vapenstilleståndssamféerna i Frankrike och Danmark en viss roll. Deras underrättelseavdelningar fortsatte att verka. De samlade in och bearbetade informationer. En betydande del av dessa kanaliserades vidare till utlandet och nådde direkt eller indirekt London (för Danmarks vidkommande i stor utsträckning via Sverige).

Det antal personer som var engagerade i illegal pressverksamhet var mycket imponerade. Hæstrup beräknar antalet för Belgiens del till omkring 10.000 och framhåller att verksamheten var relativt lika omfattande i många andra länder. I Belgien har således registrerats ca. 650 illegala tidningar, i Danmark ca. 550, i Norge ca. 500, i Holland och Frankrike ca. 1200, i Polen ca. 1400. Ca. 3000 personer eller 30 % av de involverade fick i Belgien plikta med livet för sitt engagement. Trots de hårdhänta metoder detta vittnar om förlorade tyskarna snart kontrollen på området. De illegala tidningarnas upplagor nådde upp till tusentals och t.o.m. miljontals exemplar.

Till en annan väsentlig del av motståndsaktiviteten utvecklade sig sabotage. Det var inte utan förebilder men fick en helt ny omfattning under det andra världskriget. Kommunisterna spelade på detta område en särskilt framträdande roll, medan t. ex. yrkesofficerarna ofta hade svårt att frigöra sig från traditionellt tänkande och var skeptiska. Detta gällde också de allierades militära ledning. Intressant är att Hæstrup nämner hur motståndsrörelserna och exilregeringarna inför de allierade förgäves pläderade för sabotage som ett för civilbefolkningen mindre kostnadskrävande alternativ till flygbombningarna. Hæstrup hänvisar till Trommers negativa konklusioner beträffande järnvägs-sabotagens betydelse i Danmark. Han avstår från en egen bedömning av dess effekt men hävdar dock att sabotage hade kunnat nå större verkan om det stötts mera energiskt från väst, där man emellertid valde att prioritera bombningarna.

Beträffande attentat som motståndsform framhåller Hæstrup de avskräckande verkningarna av tyskarnas fruktansvärda repressalier, särskilt efter dödandet av ledande personer i ockupationsmakten (massakern i Lidice etc.). Dylika erfarenheter manade till återhållsamhet. Den holländska motståndsrörelsen uppges ha avvisat ett förslag att likvidera ledaren för nazistpartiet i Holland, Mussert, och den danska motståndsrörelsen säges ha avstått från ett föreslaget attentat mot Terboven under ett besök i Danmark.

Hæstrup belyser partisankriget i Östeuropa, på Balkan, i Norditalien, Frankrike o.s.v. Starkast utvecklade sig guerillaverksamheten i Ryssland, Polen och Jugoslavien. Hæstrup framhåller bl. a. de ryska partisanernas roll när det gällde att binda tyska förband och

störa underhållstjänsten i samband med det stora pansarslaget vid Kursk sommaren 1943. Detta slag framstår som alltmer avgörande för utvecklingen på östfronten (viktigare än det mera uppmärksammade slaget vid Stalingrad). I Östeuropa och på Balkan blev partisankriget den dominerande formen av motståndsaktivitet. Hæstrup framhäver i detta sammanhang återigen det kommunistiska partiets betydelse när det gällde att organisera och leda kampen.

Av framställningen ovan framgår att Hæstrup menar att motståndet kunde fått större effekter och att dess potentiella möjligheter inte till fullo unyttjats på grund av tyska motåtgärder och bristande stöd från allierat håll. Hæstrup betonar emellertid svårigheterna att göra exakta och pålitliga värderingar. Undersökningen mynnar ut i konstaterandet att motståndet hade ett icke oväsentligt inflytande på krigets gång, att det fick både militär, psykologisk och politisk betydelse men att den graderade bedömningen måste överlåtas till läsaren. Möjligen hade man kunnat nå längre i fixering och precisering av motståndets möjligheter och verkan. Vad fanns det för andra alternativ? Hur kunde dessa vägas mot varandra? Var kunde tillgängliga resurser sättas in mest effektivt? I ett nyligen publicerat engelskt arbete om motståndet i Europa, vilket kom för sent för att Hæstrup skulle hinna beakta det, efterlyser Alan S. Milward dylika typer av frågor i analyser av motståndet och påpekar avsaknaden av försök att åstadkomma en bedömning av dess *relativa* betydelse.² I en annan färsk undersökning betonar en tysk forskare, Wolfgang Jacobmeyer, vikten av att tyskarnas utvärderingar av motståndet och påföljande dispositioner – överhuvud interaktionen mellan motstånd och ockupationsmakt – göres till föremål för analys.³ Men detta kan ske endast inom ramen för eller på grundval av specialundersökningar.

En syntetiserande framställning av det slag som Hæstrup skrivit och som bygger på sekundärmaterial innebär både svårigheter och öppnar möjligheter. Han framhåller risken för och reserverar sig för ofullständigheter. I det sammanhanget kan följande noteras. Hæstrup nämner att många kommunister betraktade den tysk-ryska pakten som endast av taktisk karaktär och att de förberedde sig för en kommande kamp. I anslutning till flertalet västliga forskare framhåller han emellertid och upprepar flera gånger att kommunisterna inte var aktiva i motståndet före det tyska anfallet mot Ryssland. I ett färskt arbete påtalas hur en dylik uppfattning är alltför onyanserad när det gäller ett viktigt land, nämligen Frankrike. En engelsk forskare, H. R. Kedward, har gjort en undersökning av den franska motståndsrörelsen. Genom att gå ner på det lokala och individuella planet har han visat hur alltför stor vikt tidigare lagts vid uttalanden av den centrala partiledningen och vid samarbetsvänliga paroller från Moskva. I ett bidrag till det ovan citerade engelska arbetet om motståndet i Europa hävdar Kedward att den bild som tidigare tecknats av kommunisternas hållning 1939–41 är grovt ensidig och orättvis –

² Milward menar att en dylik analys måste leda till konklusionen att motståndets största betydelse ligger på det moraliska och psykologiska, individuella planet. Han hävdar att tillgänglig information tillåter slutsatsen att motståndet var ekonomiskt ineffektivt, att dess verkan på tyskarnas krigsekonomi var mycket begränsad och inte rättfärdigade insatserna. Alan S. Milward, *The Economic and Strategic Effectiveness of Resistance. Resistance in Europe*, s. 186–203. För en mera positiv uppskattning av motståndets militära betydelse se M. R. D. Foot, *What Good Did Resistance Do? Resistance in Europe*, s. 204–220. Se även dens., *Resistance: An Analysis of European Resistance to Nazism 1940–45*, London 1976.

³ Wolfgang Jacobmeyer, *Die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement und ihre Beurteilung durch deutsche Dienststellen. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1977, s. 658–681. Jfr. även min anmälan av Trommers avhandling, HT 1974, s. 487–498.

han tvekar inte att tala om mytbildning.⁴ Exempelen kan illustrera hur forskaren som skriver en syntes är beroende och begränsad av tidigare forskning, dess frågor och värderingar.

Motståndet grep om sig i alla de ockuperade länderna, även om det antog mycket olika form och intensitet. Därigenom öppnas möjlighet att anlägga ett komparativt perspektiv. Hæstrup utnyttjar denna möjlighet, men försiktigt. Han gör således ingen mera avancerad komparation, vilken förutsätter en apparat av definitioner, klassificeringar o.s.v., utan nöjer sig med en enkel och os sofistikerad parallellisering. Bit för bit och land för land går Hæstrup igenom olika former av motstånd. Framställningen blir oundvikligen något upprepande. Han vinner emellertid att kontraster och särdrag framträder tydligare. De skillnader och likheter mellan olika länder som kan avläsas förklaras med hänvisning till geografiska, demografiska, ekonomiska, sociala, politiska etc. förhållanden. Bland faktorer av vikt för uppkomsten och utvecklingen av motståndssattityd och aktivitet framhåller Hæstrup starkt tyskarnas politiska oskicklighet, deras primitiva och brutala underkastelsemetoder samt hårdhänta exploatering, särskilt i form av utskrivning av tvångsarbete. Vidare pekar han på betydelsen av radion och flyget för att bryta isoleringen och hålla kontakt med den fria världen.

För att leda och organisera motståndet i de ockuperade länderna bildades en central stab, Special Operations Executive (SOE), i London. Senare inrättades också en motsvarande och med SOE samverkande amerikansk organisation samt en rysk stab för att samordna och stödja partisan kampen i öster. Hæstrup skildrar ingående den omfattande verksamhet dessa organ bedrev och framhåller den roll de spelade för kommunikation, koordinering, vapen- och livsmedelsförsörjning etc. När det gäller motståndets uppkomst och utveckling vill han emellertid inte se påverkan utifrån – och inte heller svängningar i krigslyckan – som avgörande utan betecknar motståndet som »først og fremmest en hjemmegroet reaktion på selve den situation, hvori de besatte landes befolkninger befandt sig». Tonvikten läggs således vid motståndets egen, inre dynamik.

Rysslands och kommunisternas tveklösa hållning och handling när det gäller t. ex. sabotage kontrasteras mot den ambivalenta inställning som kännetecknade attityden i England, där man på många håll var rädd för att släppa loss subversiva och revolutionära krafter. Efter Rysslands och USA:s krigsinträdde var man inte längre lika beroende av motståndet.⁵ På ryskt och kommunistiskt håll var däremot motståndskampen ett självklart och betydelsefullt vapen. Detta präglar också den efterföljande historieskrivningen. Hæstrup citerar en rysk författare, E. Baltin, vilken betonat motståndets enastående karaktär av bred folklig kamp, vilken omfattade alla ockuperade länder, och i vilken mas-

⁴ H. R. Kedward, *Behind the Polemics: French Communists and the Resistance 1939–41. Resistance in Europe*, s. 94–116. En större undersökning som delvis ligger till grund för synpunkterna i artikeln har publicerats under titeln *Resistance in Vichy France: A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone 1940–42*, Oxford 1978.

⁵ Här kan också hänvisas till en nyligen publicerad engelsk undersökning. I denna framhålls hur den subversiva kampen, kombinerad med ett intensivt propagandakrig samt efterhand också med flygbombningar, spelade en central roll i de engelska aktiviteterna och i planerna för den fortsatta krigföringen under det år som England kämpade ensamt, således 1940–1941. Denna strategi ligger väl i linje med den inriktning på ekonomisk och »moralisk» krigföring vilken man (bl. a. av statsfinansiella skäl) valt att prioritera redan under de militära övervägandena före krigsutbrottet och till vilken det efter Dunkerque inte fanns några alternativ. Rysslands och USA:s krigsinträdde gjorde emellertid den subversiva kampen mindre betydelsefull ur Englands synvinkel och lät farhågorna för dess konsekvenser på sikt träda fram. David Stafford, *The Detonator Concept: British Strategy, SOE and European Resistance After the Fall of France*. *Journal of Contemporary History*, 1975, s. 185–217.

sorna i aldrig skådad omfattning tog direkt del. Av västliga forskare som anlagt ett helhetsperspektiv på motståndet i Europa eller som i varje fall efterlyst ett sådant nämnes fransmannen Henri Michel, belgaren Henri Bernard, och engelsmannen G. D. Woodhouse. För övrigt konstaterar Hæstrup att det europeiska motståndet är styvmoderligt behandlat och gärna glöms bort i skildringar av det andra världskrigets historia, inklusive memoarframställningar – något som står i skarp kontrast till det kolossala intresse som ägnats de enskilda motståndsrörelserna i de olika länderna.

Forskningsläget kunde ha tecknats skarpare, likheter och skillnader i förhållande till tidigare systematiska studier framhävts tydligare. Intressant är emellertid påpekandet om att motståndet ges anmärkningsvärt liten plats i skildringar av det andra världskriget, särskilt i framställningar om det militära förloppet. I detta sammanhang må en reflexion göras om en möjlig förklaringsgrund. Hæstrup framhåller som typexempel på en snäv behandling av motståndet de Gaulles krigsmemoarer men nämner också i flera sammanhang Liddell Harts framställning om det andra världskrigets historia. Den förstnämnde var det franska motståndets samlande gestalt. Liddell Hart framträdde i sin ungdom som en beundrare av Lawrence of Arabia och dennes guerillakrig (behandlade bl. a. i en biografi år 1924). Båda dessa män gjorde emellertid sina stora teoretiska insatser, inte på guerillakrigets område utan i riktning av en nyutveckling av reguljärt krig (rörlig krigföring, pansar). De banade därmed väg för en inriktning som stod segrande vid det andra världskrigets slut. Detta kan ha påverkat såväl deras egna som andra av dem beroende framställningar, m.a.o. kan den i väst tongivande militärteorin vilken – till skillnad från den marxistiska teorin – länge föga uppmärksammade och värderade guerillakrig kanske i någon mån förklara det matta intresset för motståndet i flertalet västliga framställningar om det andra världskriget.

En dylik bakgrund gör inte Hæstrups undersökning mindre angelägen. Det hade underlättat utnyttjandet av detta digra och innehållsrika arbete väsentligt om det varit försett med sak- och personregister. Korrekturläsningen kunde ibland varit bättre. Men detta är bagateller.

Jørgen Hæstrups insatser beträffande motståndets historia under det andra världskriget omfattar insamling och bevarande av danskt källmaterial, bearbetning av detta material i en lång rad publicerade arbeten och nu senast det här granskade stora verket om hela det europeiska motståndet. Insatserna är även vid internationell jämförelse djupt imponerande, jämförliga endast med det motsvarande arbete som i Frankrike utförts av Henri Michel och dennes medarbetare. Betydelsen av det erfarenhetsstoff Hæstrup tillfört oss kan inte överskattas – det gäller ytterst människans förmåga att resa sig mot främmande förtryck och finna ständigt nya uttryck för protest mot ofrihet och tvång.

Carl-Axel Gemzell